

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (XI)

Részlet

1993. június
Első bejegyzés

Berlinben, egy Nollendorf-Platz környéki antikváriumban rábukkantam Miłosz 1977-ben írott nagy szellemtörténeti kalandozására, az ULRO ORSZÁGÁ-ra. Mihelyt belekezdtem, elfogott az az érzés, amely már többször is meglepett, amióta Gombrowiczsal időzöm: hogy könyvemet, először életemben, nem én írom, hanem ő íratja magát velem. Mint gyerek, aki a kezébe kerülő építőköveket összerakosgatja, abban a reményben, hogy majd csak összeállnak valamivé, várrá, palotává, esetleg bábeli toronnyá, és bizalma folytán végül csámpásan és rendetlenül, de mégis felépül valami a képzelőerő és a véletlen összjátékából: így én is meghökkenve észlelem, hogy eseményeim – köztük olvasmányaim – keresik egymást, építménnyé szerveződnek, nekem csak a tologatás és illesztgetés játéka jut.

Ulro országa: leszámolás a nyolc éve halott Gombrowiczsal. Ulro országa: leszámolás azzal a világgal, amelyet a tudományos világkép szabadított ránk. Ulro országa: a megújulás reménye a vallásos hazakeresés jegyében, a képzelőerőt lázban tartó misztikus katolicizmus égisze alatt. „Az ULRO ORSZÁGA *kettős kontinuitást mutat fel: a nyugati szellemi élet hermetikus misztikus áramlatának kontinuitását és e hagyomány kontinuitását a szerző szellemi életrajzában*” – írja a német kiadás előszavában a fordítónő, Jeannine Luczak-Wild. De éppen ezért az Ulro országa egyben a szerző konfrontációja önmagával, mert ő is érezte az e világi szocializmus vonzását fiatalkorában, ő is szopta Hegel emlőit, és sohasem szakadt el teljesen Ulro országának ettől és sok más állampolgárától sem.

Ulro országa Blake világbirodalmában lelhető fel. A paradicsomból végleg kiűzött, az isteni kegyelemből kitaszított lelkek hona. Urizen kormánykodik itt, a sátánná hidedgült észlény. Az újkori tudomány és filozófia három szörnyének: Baconnek, Lockenak és Newtonnak a szelleme összefonódik a kereszténységet meghamisító teológusok ember- és érzékiségellenes diktatúrájával. „*Más szóval: Blake szoros összefüggést látott a világegyetemnek mint gépezetnek és a vallásnak mint erkölcsi kódexnek a képe között: mindkettőnél az általánosság nyomult előtérbe, és az egyedi elvesztette minden jelentőségét, akár egyetlen pillanat ez az időben, mely visszahozhatatlan, és egyetlen más pillanathoz sem hasonló, akár egy meghatározott, minden társától különböző növénynek a színe és a formája, akár egy meghatározott, minden társától különböző embernek az élete. Mert Urizen a redukció istene, és mindent tömegviszonylatokra szűkít le.*” Így Miłosz.

Blake a képzelőerő, vagyis az emberiség legfőbb ellenségének a tagadást tekintette. A tagadás a Tudás Fájánál kezdődött. Ennek gyümölcsét megkóstolva jutott el az ember Ulro országába, ahol, „*a hülye érvelő kineveti a képzelőerő emberét*”. Másutt a „*kérdező*”-t nevezi hülyének („*idiot*”). Az érvelő, a kérdező és a tagadó tartja rabszolgaságban Jeruzsálem gyermekeit. Mindenekelőtt a Tagadás rombolandó le, mert

*„A Tagadás a rémkép; az ember Érvelő Hatalma,
Hamis Test: kéreggel vonja be Halhatatlan
Szellememet; Önösség, mely levetendő s megsemmisítendő folyvást,
Hogy megtisztítsam Szellemem Arcát Önvizsgálat által.
Hogy megfürödjek az Élet Vizében; hogy a Nem Emberit lemossam,
Jövők önmegsemmisülön és az Ihlet fennköltiségében
Hogy levessem az emlékezet rothadt rongyait Ihletemmel,
Lehúzzam Bacon-t, Locke-ot és Newtont Albion takarójáról
Lehúzzam szutykos ruháit, és felöltöztessem Képzelőerővel
Hogy félredobjam a Költészetből mindazt, ami nem Ihlet”*

– és ezután tér rá a „hülye kérdezőre”:

*„Taszítsd ki a hülye kérdezőt, aki folyton csak kérdez,
De válaszolni sohasem képes: ül ravasz vigyorral
Csendben tervezve, mikor kérdezzen, mint barlangban a tolvaj;
Aki kétséget terjeszt és tudásnak hívja, Tudománya: Kétségbeesés”*

– majd jó a végső tanulság:

*„Ezek Jeruzsálem lerombolói, ezek itt Jézus
Gyilkosai, a Hit tagadói, az Örök Élet kigúnyolói!”*

Miłosz könyve a nyugat- és kelet-európai kultúrának azt a vonulatát követi, mely fellázadva a tömegtársadalmak egyformásító szellemtelensége, a technika, a civilizáció és a tudomány embertorzító hatása ellen, utat keres visszafelé, a kereszténység ősför-rásaihoz, ahhoz a személyes élményen, képzelőerőn alapuló Jézus-hithez, melynek nincs szüksége sem szervezeti, sem elméleti közvetítőre. Blake-en kívül Emanuel Swedenborg svéd misztikussal foglalkozik a legkimerítőbben, kelet-európai hősei közül pedig elsősorban Mickiewiczssel és Dosztojevszkijjel. Földrészünk két felét távoli rokona, Oscar Venceslas de Lubicz Miłosz személyével egyesíti, aki francia költő volt, de születésekor „minden oroszok cárnak alattvalója, nagyanyai oldalról negyedolasz... anyai oldalról félzsidó”, 1918 után a függetlenné vált Litvánia párizsi és brüsszeli külképviseletének megszervezője, élete végéig (1939) józan, ügyes diplomata, egyszersmind tökéletesen őrült látnok, aki a harmincas években szakított az általa korábban meghirdetett, teokrata alapokon megszervezett egyetemes monarchiával, és 1944-re megjövendölte a világ végét, „ahol is az apokalipszis angyala, kezében nyitott könyvvel, a tengeren és a földön állva nem más, mint ő maga, O. W. M.”.

A könyv olvasása közben olykor küzdenem kellett ironikus mosolyomért, hogy le ne száradjon a számról. Ez döbbenetes tapasztalat volt, hiszen régebben, a haladás-vallás híveként végigbosszankodtam és végigvigyorogtam volna Ulro országának legtöbb fejtegetését és szép idézetét. Egy percre sem felejtettem volna el, hogy én vagyok, személyesen, a Blake által lehülyézett Érvelő, Kérdező és Tagadó, testestül-lelkestül a Blake által megrágalmazott Urizen híve, a Tudás Fájának gyümölcsére éhes lény, aki születése óta egyetlen percig sem érezte érdekeltnek magát sem a megváltásban, sem a kárhozatban. Miłosz műve szerint sorsdöntő Dosztojevszkijnek az az állítása, hogy a tudományos világnézet és a kereszténység összeegyeztethetetlen. Az orosz író

az utóbbit választja, mert az előbbiben nincs hely a Szeplőtelen Fogantatás számára. Engem Dosztojevszkij mint moralista éppen kérlelhetetlen logikájával ragad meg, mely nem tűr haladékot, menedéket, kibúvót. Ha volt Szeplőtelen Fogantatás, vízen járás, halottfeltámasztás, hegyi randevú kőtáblás istennel, akkor a csodák belekombinálódtak a teremtet természetbe, olyannyira, hogy ma is a valóság szerves részei, és – mint például a transzszubsztanciáció – rituálisan bármikor előidézhetőek. Bármennyire nélkülözöm is az efféle világfelfogáshoz szükséges vágyakat és tapasztalatokat, az ULRO ORSZÁGÁ-t olvasva első lapjától az utolsóig éreztem az idézett szerzőknek és magának Miłosznak az igazságát: hogy a civilizáció általában és különösen a tudomány erkölcsi, szellemi és köznapi értelemben is olyan szakadék peremére penderítette az emberiséget, amelybe egyformán veszélyes lenézni és nem lenézni.

Mivel ebben a könyvben lehetőleg elkerülném a közhelyszerű politizálást (másképpen az unalomig ismert – bár figyelmen kívül hagyott – tények ismételtetése nélkül nem beszélhetünk a világ jelenlegi állapotáról), megpróbálom, furfangos váltókezelő, fejtegetéseimet átzökkenteni a morál síneire. A politizáló emberiség két fő csoportba osztható. Az öncsaló nem bámul le a szakadékba, hogy bele ne szédüljön. Csokrot állít össze magának a demokrácia virágaiból, ezt szorgolgtatja a szakadék partján, és az illattól elbódulva olyan mélyen dugja orrát a virágok közé, hogy ezek eltakarják még a szemét is. Nem látja, nem akarja látni, hogy az emberiség túlnyomó többsége – a rendszer eredményes működésének előfeltételeképpen – kifejejtődött a demokráciából; hogy ez olyan civilizatorikus fejlődés alapján bontakozott ki, és olyan fejlődést gyorsít fel robbanásszerűen, amelyet – mint Goethe bűvészinasa – maga sem tud leállítani; hogy ez a fejlődés már az élet elpusztításával fenyeget, ráadásul ellenünk lázította a természetet is, ahonnan erejét meríti. Az öncsaló nem látja, hogy a demokrácia, mai formájában, melynél jobbról jelenleg csak ábrándozunk, elvileg képtelen arra, hogy szembeszálljon ezekkel a minden oldalról rátörő kihívásokkal. Az emberek szabad döntési jogának, a törvény előtti egyenlőségnek, a sajtószabadságnak és a különféle egyéb megszentelt elveknek a csokrában rezgeti boldog orrcimpáit, hunyt szemmel, hogy a virágok némelyest már rozsdásodó levélkéit se lássa.

Aki viszont lebámul a szakadékba, az többnyire a cinizmus valamelyik aklában köt ki. Egyenlőtlen ségen alapuló demokráciánk olyan megingathatatlanak tetszik, hogy azok szemében, akik átlátják természetét, többnyire szélmalomharcnak tűnik minden strukturális változtatási szándék. Meggyőződésem szerint ez a felismerés vezette el az 1968-as diákmozgalmak bukása után Ulrike Meinhofot és barátait, a Vörös Hadsereg Frakció első nemzedékét a terrorizmushoz: ha valamely bűnös rendszer törvényesen nem buktatható meg, akkor a bűnt is vállalni kell a törvénytelenéssel együtt, az igazság nevében. Ezt a logikát logika nem, csak az élet dönthette meg: a terrorizmus ellen védekező demokratikus állam szorongatott helyzetében megerősítette autoritáriánus vonásait, és propagandájával elérte, hogy a lakosság széles tömegei azonosítsanak minden elképzelhető demokráciát a kapitalista tulajdonviszonyokkal. Mihelyt Meinhofék gyakorlati és elvi veresége nyilvánvalóvá vált, a terrorizmus is a cinikus bűnözés szintjére süllyedt. Ma már a törvényesen alátámasztott embertelenséggel kizárólag a törvényeknek fittyet hányó szervezett maffiák vehetik fel sikeresen a harcot, sőt manapság e két szféra exponensei, a KOLDUSOPERA tételes igazságait mind harsányabban bizonyítva, össze is fonódnak, és nem csak Olaszországban.

1983. december 31-én este New Yorkban, Soros György Central Park-i lakásában whiskyt szopogatva lestem a televíziót. Egy gyönyörű fekete asszony, karján gyereké-

vel, ült a subway fölött a vasrácson, az utcán, mínusz tízfokos hidegben. A riporter megkérdezte tőle, hogy miért nem húzódik meg valamelyik szilveszter alkalmából létesített éjjeli menedékhelyen. Az asszony bővöletesen elmosolyodott, nagy ott ilyenkor a tömeg és a bűz, mondta, sok a részeg férfi, nem volnának tekintettel a gyerekekre, így hát inkább az utcai éjszakázás mellett döntött; szerencsére alulról, a rácson át jön fel némi meleg. Éjjél után elmentem egy népes házibuliba, és ott szórakoztatásul elmeséltem ezt a történetet. „Fogadni mernék – mondtam –, hogy a tévéstáb már mulat valahol, miután leadta anyagát, de az asszony a gyerekeivel még mindig ott ül a rácson.” Egy zsidó származású elegáns, magas matematikus ezt válaszolta: „Mit siránkozol? Life is tough!” Vagyis az élet: kemény dolog, nem gyerekjáték. Eltűnődtem, mit szólna ez a matematikus ahhoz, ha mesét költenék neki két Auschwitzban készült szappanról. Az egyik, miután kezét mostak vele, könnyezne sokáig, a másik azonban rászólna: Mit siránkozol? Life is tough! A mesét nem mondtam el, tekintettel a házi-asszony érzékenységre, de tudatosítottam magamban, hogy a holocaust iszonyú témaköre az egyetlen, ahol magára valamit is adó ember visszafogja cinizmusát. A szakadékba lepillantó ember a téli utcán ücsörgő fekete fiatalasszonyt vagy a szomáliai éhenhalókat, a megerőszakolt bosnyák nőket, a kukákból táplálkozó dél-amerikai gyerekeket egyaránt a „life is tough” jelmondatával intézi el. *„Ha a szabadság és a szolidaritás elvei ellentétbe kerülnek egymással, én habozás nélkül a szabadság pártját fogom”* – ezt nemrégiben valamilyen olvasói levél tudatta velem. Nyilván jómódú ember írta a mi országunkban, ahol riasztó mértékben terjed, ragályos betegségnél elháríthatatlanabul, a munkanélküliség és a szegénység.

A szakadékba lepillantó ember akkor lesz cinikus, ha felismeri, hogy a fenyegetések okainak elhárítása meghaladja erejét, és a „life is tough” aranyigazságát a „csak egy életem van” vitathatatlan bölcsességével ötvözi. Az öncsaló pedig jobbító szándékkal vagy lelki háztartásának biztosítása érdekében azzal hízleleg a világnak, hogy ellentmondásai megoldhatók az adott rendszeren belül. Ezt a két alaptípust persze csak absztrakció útján különíthetjük el mereven egymástól, hiszen a legtöbb ember különféle arányú vegyületeket testesíti meg.

Blake és Miłosz terminológiájával élve: az öncsalókat és cinikusokat magam is Ulro országában helyezem el. Olvasás közben azért kellett küzdenem mosolyomért, mert mindvégig éreztem: az ipari civilizáció nemcsak a hidrogénbombát hozta létre, meg a lukat az ózonpajzson, meg a példátlan tömegnyomort földünk óriási térségein, hanem a tömegkultúrát és az irányított közvéleményt is. Blake-nek igenis igaza van:

*„A Képzelőerő nem Állapot: hanem maga az emberi Létezés,
Szerelem vagy Szeretet Állapottá válik, ha elválasztják a Képzelőerőtől”*

– a képzelőerő tehát civilizációnkban – vagy ha úgy tetszik: Ulro országában – szakadatlan támadásoknak van kitéve, rágalmazzák, kinevetik, a legszívesebben megsemmisítenék. A Képzelőerő – legalábbis az én szememben – az összecserehlhetetlen személység ismertetőjegye, a személyiségé, mely a MODERN IDŐK Chaplinjeként fogaskerekűek, emeltyűk és rejtjelmes célzatú mechanizmusok közt őrlődik a születéstől halálig sikló futószalagon. Elkomorodnék, de Blake így folytatja a fentebb idézett két sort:

„Az Emlékezet mindig Állapot, és az Ész is Állapot
 Teremtett hogy Megsemmisíttessék és új Ráció Teremtődjék
 Ami Megteremthető az Megsemmisíthető a Forma nem semmisíthető meg
 A Tölgyet kivágja a Fejsze, a Bárányt ledönti a Kés
 De Örök Formájuk Létezik, Örökké. Ámen Hallelúja.”

A sátáni forma Blake-nél: az Ész, a „*Matematikai Üresség, Hosszúság: Szélesség és Magaság*”, ezzel szemben áll az isteni forma, melyen nem fog az idő, sem az emlékezeté, mely a múltba irányul, sem az észé, mely a jövőbe néz. Ezt az örök formát kell az emberi létezésnek, vagyis a képzelőerőnek kitöltenie. Mosolyom újra indokoltnak véli magát. Ide nem követem Blake-et.

Milosz könyvének olvasása közben mindinkább nyugtalanított a gondolat, hogy mit vonulathatok fel én, filozófiai értelemben materialista lény, akinek értékrendjében az ész kitüntetett helyet foglal el, Ulro országának elsilányító embertelensége ellen. Ha nem fogadom el, hogy csak misztikus-vallásos erők vezetnek ki civilizációnk megsemmisüléssel fenyegető válságából, mivel az észet nem a képzelőerő ellentétének, hanem egyik kiapadhatatlan forrásának tekintem, másrészt viszont ha eszemmel és mások eszével sem látok kiutat ebből, és sem öncsalással, sem cinizmussal nem akarok segíteni magamon, akkor hogy meneküljek meg a kétségbeeséstől?

Milosz azt állítja magáról, hogy „*bizonyos értelemben egész életemen át »katasztrofista« maradtam*”. Ennek a beállítottságnak az az előnye, hogy nem jöhet semmi rossz, amire ne lennénk eleve felkészülve. „*Együttal megmarad nekünk az eszkatologikus várakozás egy új, mindent átfogó harmóniára, »a hit és az erő korszakára«.*” Világos, hogy a „katasztrofizmus”, ha őszinte, csak ennek a várakozásnak a burkában viselhető el.

Mivel fiatalkoromban Hegelnek és Goethe FAUST-jának a történelemszemlélete nevelt, mely a világtörténelmileg Rosszat tekintette a fejlődés motorjának, nem akarhatom meg nem történetté tenni azt a civilizációt és kultúrát, amely – hogy Blake felsorolásához folyamodjam – „*a newtoni fantazmagórián, Voltaire-en és Rousseau-n, Hume-on és Gibbonon és Bolingbroke-on és a Természeti Valláson*” vagy – egy másik, kurtább passzus szerint – „*Baconön, Locke-on és Newtonon*” és még annyi más újkori tudós, filozófus és művész felfedezésein és gondolatain alapul. A gazdasági rend, mely létrehívta a tömegtermelést, a tömegfogyasztást, a tömegpusztítást, a tömegembert, egyben megteremtette szükségleteink, élvezeteink, szabadságlehetőségeink differenciált skáláját, és beláthatatlan horizontokat varázsolt a személyiség kibontakozása elé. A világtörténelmileg Rossz – például: a nyers érdekek diktatúrája, a profithajhászás, a társadalom jogi szabályozás és kultúra által csak tökéletlenül megszelídített farkastörvényei – nemcsak a végveszély motívumait akkumulálták, hanem felbecsülhetetlen értékeket is. Elképzelhető-e, hogy e szövevényből kioperálom a Rosszat, és a civilizáció és kultúra fejlődését más mozzatörökhöz kötöm? Ilyesmiről álmodott Marx, amikor „*a szabadság birodalmáról*” beszélt, ahol megszűnik a munka, és az emberi erő kifejtés öncél csupán. Úgy vélte, hogy a természeti korlátok visszaszorítása végtelen folyamat, melynek eredményeképpen akkora gazdagság halmozódik fel, hogy a mind árnyaltabb szükségletek kielégítése játék lesz csupán. Mármost kiderült, mint erről már korábban írtam, hogy az áruviszonyok és a piaccgazdaság belátható időn belül nem számolható fel, és hogy az eddig javasolt technikák erre eleve alkalmatlanok. Kiderült az is, hogy a természeti korlátok visszaszoríthatók ugyan, és sokáig még csak nem is derengnek e folyamat végső határai, de aztán a természet mint különösen csökönyös számár vá-

ratlanul visszarúg, korlátokat szab korlátai visszaszorításának. A marxizmus jövőképe – egyébként filozófiai előfeltételeivel bámulatos összhangban – összeomlott, a világtörténelmileg Rossz, legalábbis ezen a módon, nem operálható le arról a komplexumról, amelyet előidézett. Marx hegelianizmusa legyőzte Marx utópizmusát.

Mi marad annak, aki ezt az operációt semmiképp sem végezné el a transzcendencia, a miszticizmus, a kabalizmus késeivel? Egy kelet-európainak különösen óvakodnia kell az ilyen eszközöktől, mert – mint ezt éppen Miłosz bizonyítja be Dosztojevszkij és Mickiewicz nagy példáin – ezen a tájon a misztikus forrásokból felbugyborgó kereszténység nacionalizmussal vegyül. Ha tehát sem a kommunizmus, sem a miszticizmus nem vezet ki a világnak ebből a mérgezett állapotából, és – mint láttuk – a terrorizmus sem segít, akkor hová forduljon, aki sem jó lelkiismeretéről nem akar lemondani, sem az örömről?

Miłosz két embert nevez meg kortársai közül, akik a maguk módján életükkel és művükkel választ adtak a roppant kihívásra: Beckettet és Gombrowiczot. Beckettet kora legbecsületesebb írójának mondja, aki pusztán létevel bizonyítja, „*hogy milyen nagy, a pusztulását jövendőlkívölés ellenére, a kapitalista Nyugat*”. Beckett a Semmi dalnoka. VÉGJÁTÉK-a „*nem csupán az egyéni halál, hiszen ez sztoikusán elviselhető; ez a »végjáték« radikálisan és kérlelhetetlenül leszögezi, hogy gyermeki hitével megérinthez ugyan bennünket az emberi képzelőerő, amely évezredek során vallásos mítoszokat, költői műveket, köbe vésett álmokat, fára és vászonra festett látomásokat hozott létre, de csak meghíúsult vággyal gondolhatunk vissza ezekre az örökre elvesztett adományokra... A játék vége az irodalom és a művészet vége, és amennyiben ezek mindig együtt jártak a mindenkori civilizációval, egyúttal a civilizáció vége is. És félreismerhetetlen nagyság rejlik abban, ha, mint Beckett-nél és a hozzá hasonlóknál, a művészség minden művészségek végéből táplálkozik, és a VÉGJÁTÉK rövid ideig még mozgásban tart egy végjátékot*”.

Lehetetlen nem érezni, hogy súlyos ítélet rejlik Miłosz bámulata mögött. Beckett Ulro országának legkövetkeztesebb lakója, aki nem hazudik nagy eszméket és boldogságot, haladást, rációt, emlékezőt sem magának, sem másnak, de azért a lehető legtragikusabban elfogadja ennek az országnak a törvényeit. Végjátéka lezárja Ulro országának történetét, de még reményt sem ébreszt valami más birodalomra. Gombrowicz viszont, aki Miłosz szerint „*kiemelkedő életművet alkotott, de csak Ulro országa számára, amelyben keletkezett*”, következetes, igazi ateizmusával válik ki e birodalom lakói közül. Miłosz nem győzi hangsúlyozni, hogy az igazi ateizmus nagy ritkaság, mert nehéz elképzelni az olyan történelmet, melybe a haladás vagy a szükségszerűség vagy egyéb törvényszerűségek gondolata – tehát valamiféle harmónia – nincs beleprogramozva. A következetes istentagadónál „*az emberi és az emberen kívüli világ radikális ellentétét egy másik szembeállítás váltja fel: az ember immár nem a természetes, hanem a gonosz erők és törvények fogságában érzi magát, és a megdönthetetlen, ámde vak és tehetetlen rend függőnye mögül valamiféle ördögi hatalom bukkan elő*”. Miłosz úgy véli, hogy Gombrowicz közel állt ahhoz, hogy végrehajtsa ezt a fordulatot, mégpedig minden olyan alkalommal, amikor szenvedésnek fogta fel a létezését. Bizonyítékul idézettel is szolgál, a NAPLÓ 1960-as bejegyzései közül: „*Nagyon félek az ördögtől. Furcsa vallomás ez egy hitetlen szájából. Nem tudok megszabadulni az ördög képzetétől... Mi különbözteti meg a sétáló jó közérzetét az alvilágtól, amely a megkínzottak üvöltésétől visszhangzik – ugyan micsoda? abszolúte semmi, csak a tér, az üres tér... Ezt a földet, amelyen lépdelünk, annyira ellepi a kín, térdig kínban gázolunk – és ez a mai, a tegnapi, a tegnapelőtti, a sok ezer éves kín – csak ne beszéljük be magunknak, hogy a kín elapad az időben, egy háromezer évvel ezelőtti gyerekkiallás csöppet sem kevésbé kiállítás,*

mint ami három nappal ezelőtt harsant fel. Ez minden nemzedéknek és minden élőlénynek a kiáltása – nem csak az emberé. És végül... ki mondta nektek, hogy a halál, mely megvált benneteket ettől a világtól, valamiféle enyhülést hoz?” Gombrowicz elképzelhetőnek tartja, hogy „amott” olyan kín vár, mely meghaladja legszörnyűbb elképzeléseinket is.

Figyelemre méltó, hogy Miłosz épp egy olyan Gombrowicznál kivételes idézettel igazolná kollégája következetes ateizmusát, amely a túlvilági esélyek latolgatásánál landol. Igaz, az általam idézett utolsó mondat Miłosznál nem szerepel, de a szöveg logikája kétségtől efféle kérdésekben csúcsozódik ki: *„Nem rejlik-e már a mi világunk méhében is valamiféle sátáni elv, amelyhez nem fér hozzá az ember, amely el van zárva az emberi ész és érzelem elől? Mi szavatolhatja tehát, hogy a túlvilág emberibb lesz? Ez talán maga az embertelenség, természetünk totális tagadása? Ezt azonban nem észlelhetjük, mert az ember – ez az egy bizonyos – természetéből következően képtelen arra, hogy felfogja a Gonoszt.”*

Miłosz, idézete végén, „majdnem manicheusnak” nevezi Gombrowiczot – feltehetően azért csak „majdnem”, mert a Sötétséget Gombrowicz elismeri ugyan, de a Fényt nem. Egy „majdnem manicheus” azonban nem lehet „igazi ateista”. Én viszont úgy vélem, hogy Gombrowicz túlvilági kiruccanása csak korábbi okfejtésének logikus meghosszabbítása volt, játék a lehetőségekkel, nem megérkezés a transzcendenciába. Felfogása szerint a világot gonosz törvények igazgatták és igazgatják, és a bármikor és bárhol elszennvedett gyötrelmem nem tehető meg nem történetté. Ez nincs olyan messze Hegeltől, aki szerint a történelem nem az emberi boldogság megvalósulásának terepe, és aki szerint a világtörténelmi Rössz a fejlődés mozgatója. A világot mozgató sátáni elvből nem okvetlenül következik az eleven Sátánba vetett hit. A félelem az ördögtől jelentheti azt is, hogy nem találunk ellenerőt ezzel az elvvel szemben. *„Mit segít a rendőrség, a törvények, az összes rendszabály és biztonsági intézkedés, ha a SZÖRNYETEG akadálytalanul sétál köztünk, és semmi sem menthet meg bennünket tőle, semmi, egyszerűen semmi, nincs közte és köztünk kortát”* – olvasom ugyanebben a fejtegetésben. És nem csak a rendőrség és a törvénykönyv tehetetlen. *„A katolicizmus! A katolicizmus, itt aztán semmi sem segít! Ó, aki már mindent tud, és minden egyéb csak ástításra ingerli... ez a szemellenző a lengyel szemem, mely minden oldalpillantást megakadályoz... Ismétlem, nem vagyok a katolicizmus ellensége, de ellenzem a funkciót, melyet nem csak a mai nap óta tölt be kultúránkban. De a ti liberalizmustok, tudományhütek, szocializmustok stb. szintén csak keveset tud arról, amit én a modernség alkotóelemeként jellemeznék.”* Ebben a totálisan e világi korszerűségkeresésben válik el Gombrowicz a legélesebben emigránstársától, Miłosztól. Ez utóbbi olyan katolikusnak vallja magát, aki már gyerekkorában felismerte: *„...nem adatott meg számomra a lehetőség, hogy Istenhez való szakadatlan imádkozás nélkül akarjak élni.”* Mindazonáltal nem kovácsol vallásosságából erkölcsi fölényt. A középkorban például a jók és a rosszak egyaránt vallásosak voltak. *„Sőt, azt mondanám, ha valaki megengedheti magának, hogy ateista legyen, akkor legyen az. Gombrowiczot, mint említettem, értelmesebbnek és önmagával harmonizálóbbnak láttam, mint amilyen én vagyok, és most hozzáteszem: őt láttam becsületesebbnek is.”* Olyan hanghordozással, melyben az ironia nem választható el az önironiától, Sartre kifejezésével élve „tipikus salaud”-nak, magyarán aljas gazembernek nevezi magát, amiért *„úgy rendezkedik be, hogy hinni tudjon egyéni létezésének metafizikai megalapozottságában, vagyis abból a tényből, hogy létezik, azt a meggyőződést vonja le, hogy eleve hivatta volt valamire. Ezt a bizonyosságot ítélte el Gombrowicz patrónusomnál, Mickiewicznél, mint »egy babonás gyerek filozófiáját«...”* Ezek szerint tehát Gombrowicz becsületesebb ugyan, mert moralitása nem számít transzcendens jutalomra, de ezt nem is érdemli ki, mert nem lát túl Ulro országán. Becsületessége abból áll, hogy ennek az országnak az iszonyát, sátáni

természetét öncsalás és cinizmus nélkül vállalja. Ő azonban, Miłosz, *salaud* ugyan, mert léggömbjét hosszú zsinóron isten lábujjához köti, de gyermekét babonái ily módon túlemelik őt Ulro törvényein.

Minden nagyrabecsülésem ellenére sem irigylem ezért Miłoszt: csakugyan hinnie kell a „*gyermek babonákban*”, mégpedig nem jelképesen. Hétköznapjainkat formáló erőknél kell látnia őket. Ez bizonyára nem könnyű az olyan racionális gondolatmentű embernek, amilyen ő lehet, könyvből ítélve. Ezért döbbenhetett rá már ifjúkorában élete tragédiájára, arra, hogy két egyformán hatalmas, egymás ellen feszülő erő munkál benne, „*az igenlés, a kitárulás, az odaadás egyrészt, másrészt a tagadás, visszavonulás, önfegyelem*”. De nem irigylésre méltó Gombrowicz szituációja sem, akinek a sátáni erők közé lökött értelem tehetetlenségétől kell szenvednie. Ez a tehetetel viselőjétől taktikai gondolkodást és sok megalkuvást követel, még akkor is, ha művészetében és alapmagatartásában nem egyezkedik a felé áramló konformizáló elvárásokkal. A sátán birodalmában, megalapozott jövőkép nélkül, csak így folytatható esetleg az élet az átlagosnál tetemesen kisebb öncsalással és cinizmussal. De akit ilyen cipő szorít, az miképpen fogadhatja el jó lélekkel az örömet? Ha Gombrowicz leírása pontos, és valóban térdig kínban gázolunk, akkor nem kell-e naponta elfojtanunk ezt a tudásunkat, hogy jó lélekkel ehessünk, olvashassunk és szerethessünk? Úgy érzem, ez a dilemma is meghúzódik Gombrowicz kétségbeesése mögött. A tőle nagyon elütő alkatú Brecht fejezte ki e szituáció reménytelenségét a legtömörebben:

„*Micsoda korszak ez, ahol
Csaknem gonosztett a fákról beszélni,
Mert annyi gázságról hallgatsz, míg ezt teszed!
Számíthatnak-e bajba jutott
Barátai még arra, ki ott az utcán
Nyugodtan lépdel?*”

És:

„*Azt mondják nekem: Egyél és igyál! Örülj, hogy van mit!
De hogyan ehetek és ihatok, amikor
Az éhezőtől ragadom el étke,
S a szomjan halótól pohár vizemet,
És mégis eszem és iszom.*”

A gyötrelmek birodalmából – hadd értelmezsem én így Ulro országát – ennek a kérdésnek a megoldásán keresztül vezet az út a szabadságba. Csakhogy ez a kérdés megoldhatatlan. Mit tehetünk? Talán finomíthatjuk a kint? És még? Ha önmagunkat az emberiség részének tekintjük, nem okoskodhatunk-e úgy, hogy boldogságképességeink kifejlesztésével, ha ez a Brecht által jelzett mértéken túl nem irányul mások ellen, hozzájárulhatunk az emberiség boldoggátételéhez?

Második bejegyzés

Miłosznak, úgy érzem, nem könnyű Gombrowiczról írnia. Zavarhatja a túlélésből fakadó fölény. A halál megszünteti a dialógust. 1953-tól 1969-ig biztos lehetett abban, hogy idősebb kollégája valahonnan Argentínából, később Franciaországból figyelni őt,

és reagál mindarra, ami érdeklődésébe vág, ami helyeslő vagy polemikus gondolatokra ingerli. Minthogy Gombrowicz érdeklődésének középpontjában az a birodalom terült el, amelyet ÉN-nek nevezett – ennek része volt persze az is, amit ez az ÉN a külvilágból annektált –, és minthogy e birodalom védelmének érdekében igen hatékony fegyvereket vetett be, Miłosz feltehetően alaposan megfontolta, hogy milyen fenntartásokat fogalmaz meg vele szemben, és miképpen teszi ezt. Részben ez magyarázhatja, minőségérzéken kívül, Gombrowicz A KÖLTŐK ELLEN című pamfletjére adott válaszában nagyrabecsülést árasztó hangnemét, mely áthatja fenntartásait és ellenvetéseit is. Miłosz viszonyát Gombrowiczhoz az is motiválhatta, hogy a lengyel módú lengyelkedő lengyel emigráció tengerében egyedül méltó partnert láthatott benne. *„Én és Gombrowicz. Egymáshoz kevésbé hasonlók, egymásnak tulajdonképpen idegenek, a külső körülmények mégis kettős fogattá egyesítettek bennünket... Két emigráns, akiket a lengyel emigráció keserűen fumigált mindaddig, amíg a külföldiek és a Lengyelországból frissen jöttek meg nem győzték arról, hogy érünk valamit: barátsággal viseltetünk egymás iránt.”* Így vezeti be a túlélő az ULRO ORSZÁGÁ-ban fejtegetéseit Gombrowiczról.

A halál nemcsak a dialógust és az egymásra utaltságot szüntette meg, hanem lezárta Gombrowicz életművét, miközben Miłoszé tovább terebélyesedett, s olyan világméretű elismertségre tett szert, amelyet csak megkoronázott az irodalmi Nobej-díj három évvel az ULRO ORSZÁGA megjelenése után. Gombrowicz viszont reménytelenül ábrándozott az átütő sikeréről. Akárhány könyve jelent meg élete utolsó évtizedében különféle fordításokban, világnyelveken, akárhány elismerő kritikust és rajongót talált is, írásmódjának excentrikus volta, gondolatvilágának csaknem mindenki számára kényelmetlen eredetisége és a személyiségéből sugárzó szakadatlan provokáció eleve határokat szabott hívei és méltatói körének. Nemcsak a túlélésből, hanem a sikertöbbletből fakadó fölény is zavarhatta a Gombrowiczról elmélkedő Miłoszt. Lelke mélyén ugyanis valószínűleg mindmáig gyanúsna tartja a sikert, főleg ha valakinek nem kell érte ellenállásokat legyőznie. Mi több, feltételezésem szerint olyan ember ő, aki szenved a saját sikereitől. Gombrowiczról szóló fejtegetéseit félbeszakítva elmeséli, hogy 1933-ban – tehát huszonekét éves korában – felolvasta néhány versét egy vilnai irodalmi esten, két kiváló lengyel irodalmár jelenlétében. Ezek az első sorban ültek, így hát az ifjú Miłosz fülét hegyezve meghallotta, amint azt mondja róla oroszul az egyik a másiknak, hogy „szerencsefi”, vagy szó szerinti fordításban: „a sors kedvence”. Ő ebből a jellemzésből, mivel az orosz kifejezés értelmét nem ismerte pontosan, elmarasztaló jelentésárnyalatot hallott ki: mintha bábunak látnák, akivel kénye-kedve szerint játszik a végzet. A keserűség, amely akkor elfogta, végigkísérte egy életen át, és még 1976-ban is, az ULRO ORSZÁGÁ-nak írása közben ez határozta meg élménybeszámolója alaphangulatát. Látta magát, zöldfülű, csinos fiatalembert a pódiumon, és látta a két felnőtt, tapasztalt irodalmárt, amint bedőlnek a látszatnak, és kimondják, amit később anynyian, akik *„azon szoktak csodálkozni, hogy milyen jól sikerült nekem minden, és akik irigyelnek hírnevem vagy a pénzem miatt. Valójában sok szenvedést tartogatott számomra a sors, és e két idősebb kolléga részvétellel elegyülő csodálata előre sejtett, későbbi félreértések ösképe volt. Magamban csak részvétüknek adtam igazat, vagyis úgy éreztem, semmi sem védhet meg a sors felfangjaitól”*.

Ördögi szituáció: a túlélő, akit könnyűnek tetsző sikerei miatt szoktak irigyelni, hallott kollégájáról ír, aki minden energiájával az elismertség, a siker után kapaszkodott. Miłosz könyörtelen ítéletet hirdet erről a kapaszkodásról: *„Nézetem szerint Gombrowicz egész irodalmával egyetemben szerencsétlen flótás volt. Nyomorúságosnak és szánalmasnak ta-*

láltam, hogy valakinek nincs jobb dolga, mint »hírnévre tenni szert«. Én nem foglalkoztam műveim lanszírozásával, egyébként nem becsúgyhiányból, hanem egyszerűen azért, mert nem volt mit lanszíroznom.” Egy szláv ország szülötte Nyugaton legfeljebb szűk körű elismerésre számíthat, ha csaknem kizárólag versekkel és esszéekkel jelentkezik a piacon. Nem egyengette tehát a saját útját, mégis elért a siker csúcspontjaira. Ennek azonban nem örülhetett zavartalanul, mert úgy érezte, hogy – legalábbis részben – félreértésből fakad. A világ nem vette tudomásul a benne mélyen rejlő tragikumot, melyet először kamaszkorában élt át, amikor a fajok kiválasztódásáról olvasva felismerte, hogy a természetet is rideg, könyörtelen törvények igazgatják. Hol nyílik lehetőség a szeretetre, ha Ulro országa univerzálisnak tetszik? „*Mély pesszimizmus és egyúttal elragadtatás, eksztatikus himnusz*” – ez az ellentét élteti Miłosz könyvét, vagyis keserű evilági lételmélet és keresztény sóvárgás a transzcendencia gyönyörére. Az olvasó mégsem ennek az antinómiának a gyötrelmét éli át, hanem a benne rejlő reményt és harmóniát. Ezzel szemben Gombrowicz sötét humora, emberundora mélyén – ezt álmélkodva jegyzi meg Miłosz – derű bujkál, a játékoság, a szó öröme, „*így hát a sok tekintetben nyomorék Gombrowiczot az a képessége, hogy élvezetét leli az alkotásban, emberivé teszi*”. Sőt olyan ember ő, akit a látszat ellenére ítélőerejének roppant józansága jellemez. Ha a sátán diktálja is törvényeinket, ha térdig gázolunk is a kínban, lehetőségünk nyílik a szabadságra. Ennek azonban – mondja Gombrowicz – nem szabad abszolútumra törekednie. Sartre-nak és egy kommunista ideológusnak, Mascolónak felrója, hogy az embert professorias eltökéltséggel valamiféle magasfeszültségű szabadság birodalmába vezérelnék. Pedig „*az ember lényegét tekintve arra termelt, hogy közepes nyomás alatt és közepes hőfokon éljen*”. Az erőlködve akart szabadság fogsággá válik. „*Ahhoz, hogy szabadok legyünk, nem csak akarmunk kell a szabadságot – arra is ügyelnünk kell, hogy ne túlzottan akarjuk. Minden túlhajtott vágy és gondolat alkalmatlanná tesz bennünket arra, hogy védekezzünk a végletek ellen.*” Gombrowicz józansága azt sugallja tehát, hogy a köznapi ember „*közepes hőfokon*” kivívhat magának valami olyasfajta szabadságot, melynek birtokában túlélheti a katalizmákat. A tragikus, „*katasztrofalista*” Miłoszt tehát harmonikus lényé miatt irigylik, a kétségbeesett, keserű Gombrowicz pedig, akit legfeljebb csak tehetségéért irigyelnek az értők, világos színeket, fényeket rejt magában. A lengyel módra mélyen hívó Miłosz esztétikai, logikai, történetfilozófiai eszközökkel vágná ki magát Ulro országából, az ateista Gombrowicz pedig egyházat alapítana az emberek között, és – úgyszintén lengyel módra – szertartásokkal itatja át műveit. A szertartások mélyén munkál az a meggyőződés is, hogy az emberek által megalkotott formák elpusztíthatatlanok. Ami pedig „*az emberek közti egyházal*” illeti: Miłosz szerintem félreérti ezt, amikor az egymástól kölcsönösen függő emberek teljes szabadsághiányának rendszerét olvassa ki belőle, olyan rabságot, amelyről elhitetik, hogy ez a tökéletes szabadság. Ezzel szemben Gombrowicz azt vallotta, hogy „*a tudat, a lélek, az Én*” nem önmaga mélyéből építkezik, „*hanem a világból, az emberek között elfoglalt helyzetünk rezultánsa*”. Ez a felfogás látszólag ellentétben áll Gombrowicz közmondásos énkultuszával. Ezt az ellentmondást Gombrowicz így oldja fel: „*...az egytellen, ami személyiségünket biztosíthatja, ha rendelkezünk ama függőségek könyörtelenül megformált tudatával, amelyek tudatunkat formálják*.” Az Én és a világ kölcsönhatásának ez a felismerése nem mérsékli, de humanizálja Gombrowicz gögös éntudatát. Ebből fakad józansága is, amelyet Miłosz annyira becsül. Szerinte Gombrowicz „*úgy vélte, hogy az emberiség nem a rosszabb, hanem előreláthatólag inkább a jobb felé fordul, ami a világeért sem jelent nagyobb boldogságot, hanem csak a tudat kitérülését*”. Ez különbözteti meg a fekete humor és kétségbeesés huszadik századi klasszikusaitól, akik

től Miłosz mindig is idegenkedett. Gombrowiczot éppen e különbség miatt becsüli. Aztán elfogja a kétely: hátha csak megbűvölte őt Gombrowicz, mint annyi más, és ráerőltette akaratát, hogy ruhát álmodjon rá, a meztelen királyra, holott művei csak a divatos nihilista tendenciák meglehetősen banális változatai. Vagy talán csak magát csapta be taktikai okokból: azért szerette Gombrowiczot, mert az értetlen lengyel emigráció közegében egymásra voltak utalva. Másrészt el kell ismernie, hogy Gombrowicz gondolkodásmódja, viselkedése és írásművészete teljes egységet alkotott. Akkor viszont miért látja nyomoréknak? Alkotó embernél – bármilyen diszharmonikus és torz is egyébként – ez a ritka egység az egészség és a klasszikus értelemben vett személyiség legfőbb bizonyítéka.

Miłosz fölöttébb éles elméjű, ellentmondó ítéletei, melyeket még szaporíthatnék is, azt jelzik, hogy a túlélő nem egészen tud megbirkózni halott kartársa árnyával. Ő is nagy esszéista, nagy Valaki, és lengyelül olvasó ismerőseim szerint nagy lírikus, de – legalábbis amennyire megismertem – besorolható és feltérképezhető. Gombrowicz a RABUL EJTETT ÉRTELEM elolvasása után két részre osztotta őt: az abszolút íróra, a keleti Miłoszra, és a nyugatira, a kommunizmus specialistájára, aki jegyzőkönyvet vezet, nyugati használatra, ama rendszer bűneiről. Másutt azzal vádolja Miłoszt, hogy a történelem és a metafizika közt ingadozva keresi kötelességeit, és hogy azért nem mert eltávolodni a mindenkor aktuális történelemtől, mert fél a magánytól. Ezt a félelmet Gombrowicz tisztességtelennek minősíti: „Aki fél az emberek megvetésétől és attól, hogy magára marad az emberek között, az hallgasson.” „Vigyáznunk kell – mondja Miłosznak –, hogy életünk írás közben ne legyen a politika prédája – vagy a filozófiáé, vagy az esztétikáé. Nem az alkalmazott és nem a tiszta művészetet követelem – a szabadságot követelem, a »természetes« alkotást mint az ember reflexióktól szabad önmegvalósítását.” „Nem, Miłosz, nincs olyan történelem, mely pótolhatná személyes tudatodat, érettségedet, mélységedet, semmi sem oldozhat fel önmagadtól.” A személyes tudat, az érettség, a mélység azonban – láttuk az imént – az emberek közti kapcsolatokból, a külvilágból táplálkozik. A szabadsághoz ismét nem az eltökéltség, hanem őszinte, spontán folyamatok vezetnek el. Ezek azonban fölöttébb diszharmonikusak, és állandó veszélyzóna veszi őket körül. Miłosz személyiségének mélyén azonban – akármennyire meghasonlott, kétségbeesett, katasztrofalista is – valami harmónia rejlik, amely talán éppen vallásos hitéből fakad. Így hát nem mosható le róla teljesen a bélyeg, hogy „szerencsefi”, „a sors kedvence”. Általam ismert művei – gondolatgazdagságuk, árnyaltságuk, a bennük feszülő termékeny ellentmondások ellenére – zavartalanul élvezhetők, összegezhetők, tartalmuk elmesélhető. Gombrowicz ellenben – és ezzel nem minőségét, csak milyenségét jelzem – besorolhatatlan. A szintézis, amelyet megvalósít – szertartásos ateizmus, lengyelelles lengyelség, derűbe olvasztott emberellenesség, abszurditásba ágyazott józanság, bizakodás egy sátáni világ kellős közepén, énkultusz, mely az emberek közti egyházból szívja erejét stb. – egyszeri és zavarbaejtő. Az ellentmondásoknak ez a nehezen felfogható, sokszor kényelmetlen együttese még sokáig gondoskodik arról, hogy Gombrowicz ne váljon széles körökben elismert nagy íróvá. De arról is gondoskodik, hogy ne múljon el a kortársi divatokkal együtt.